

**PROF MS MAKHANYA, NHLOKO YA XIKOLO NA XANDLA
XA CHANSELARA
YUNIVHESITI YA AFRIKA DZONGA
SEMINA YA PHUROJEKE YA TINTLHARI TA AFRIKA
KU VEKA THONI EKA DYONDZO YA DOK REUEL KHOZA
EKA KU ANAKANYANAKAMBE MPFUXETO WA AFRIKA
NA NKOKA WA VUPHIKIZANI BYA AFRIKA MISAVA
HINKWAYO
UNISA MUCKLENEUK CAMPUS, PRETORIA
10 KHOTAVUXIKA 2019**

Mufambisi wa nongonoko, a ndzi tivi leswaku ndzi nga vula yini loko ndzi ringeta ku kombisa ntsako wa mina lowukulu eka matimba lawa nandzelelano lowu wa dyondzo yima kumeke. Leyi i dyondzo ya vunharhu lembe leri leyi khomiweke ehansi ka rhubiriki ya Phurojeke ya Tintlhari ta Afrika.

I xikongomelo xa hina, hikwalaho ka nandzelelano lowu, ku rhamba swivulavuri leswi nga ta hi tlhontlha leswaku hi ehleketa hi vuenti hi swin'wana swa swiphiso leswi hi langutaneke na swona tanihi tiko na tikonkulu.

I ntsako wukulukumba eka mina ku amukela Dok Reuel Khoza loyi a nga ta avelana na hina man'wana ya mavonelo ya yena hi

leswaku hi nga va vatekaxiave va njhani eka misava leyi nga na mphikizano.

Eka vuxoperi bya yena bya 2001 bya khonsepe ya Mpfuxeto wa Afrika, Dok Eddie Maloka u xiyaxiyile leswaku khonsepe a yi ri kona hi nkarhi lowu a ku vulavuriwa hi yona na ku hundziseriwa eka swiyenge swo hambanahambana. Hakunene, hi tsundzuka leswi hi nkarhi wa le kusunguleni ka malembe ya va 2000, vanhu hinkwavo a va vulavula hi Mpfuxeto wa Afrika. Leswi aswiritano eka munhu un'wana na un'wana- hambiloko a seketela kumbe a xopaxopa khonsepe.¹

Lexi nga ta ka xi nga landzuriwi hi leswaku minjhekanjhekisano hi khonsepe yi fumisile mikanerisano ya rixaka. Langutiso wa xihatla wa matsalwa ya nkarhi wa kona wu tshovela vutshila lebyi fuweke bya matsalwa yo tsariwa lama na wona hi faneleke ku ma anakanyanakambe hi xikongomelo xo tifumisa hina vinyi.

Afrika Dzonga a ku ri tiko leri a ri vulavula riri roxe. A ku ri na nkarhi lowu tiko a ri tekela enhlokweni cincano wa mianakanyo.

¹ Eddie T. Maloka 2001. The South African "African Renaissance" debate: a critique. http://scholar.google.co.za/scholar_url?url=http%3A%2F%2Fpolis.sciencespobordeaux.fr%2Fvol8ns%2Fmaloka.rtf&hl=en&sa=T&oi=ggp&ct=res&cd=7&d=13471906251317730257&ei=rhL7XKzLC4uemgHkjbeAAQ&scisig=AAGBfm02AmjMwi8K2LCoyV_wDS7rLRxF1Q&nossl=1&ws=1600x731&at=The%20South%20African%20%20E2%80%9CAfrican%20renaissance%20%80%9D%20debate%3A%20a%20critique&bn=1 [Accessed on 8 June 2019].

Eka ku ngehenisa xandla eka njhekanjhekisano namuntlha, ndzi lava ku langutisa eka nkongomelo hi ku angarhela lowu Dok Khoza a nga ta va a karhi a avelana na hina hi mayelana na tinhlokomhaka leti landzelaka. Wosungula, ndzi lava ku anakanyanakambe etimoloji ya khonsepe. Wavumbirhi, ndzi lava ku kambela leswi hi nga ta tirhisisa xiswona khonsepe eka nkarhi wa sweswi eka hina tanihi tiko. Swo fambelana na sweswo, ndzi lava ku kambelanakambe ntirho lowu Mfuxeto wa Afrika wu nga ta wu endla eka cinco wa dyondzo ya le henhla, na UNISA hi ku kongomisa. Wohetelela, ndzi ta ringeta ku ringanyeta leswi hina tanihi tiko, na xiyenge xa dyondzo ya le henhla (na UNISA hi ku kongomisa), hi nga ta ringetisa xiswona ku yisa njhekanjhekisano lowu emahlweni.

Mpfuxeto wa Afrika: etimoloji

Ahi xikongomelo xa mina ku nyika xikambelo xa akhademiki lexi heleleke na xa vuxokoxoko xa khonsepe ya Mpfuxeto wa Afrika. Xitoloveto xexo xi ta lava dyondzo leyi hetisekeke eka tlhelo ra mina kumbe atikili. Lexi ndzi lavaka ku xi endla, hambiswiritano, i ku nyika nkombiso lowu olovisiweke wa khonsepe.

Ku fanele ku va na mpfumelelano wa leswaku, eka mavumbelo ya yona ya sweswi ya ximodeni, Mpfuxeto wa Afrika wu nga landzelerisiwa eka nhlengeleto wa tiiseyi leti tsariweke hi miehleketo yikulukumba ya XiAfrika, Cheik Anta Diop, Ku lava

ku ya eka Mpfuxeto wa Afrika: tiiseyi hi mfuwo na nhluvukiso, 1946- 1960²

Anta Diop a ri eku tsaleni hi nkarhi lowu vadyondzi va le Afrika a va ri eku rhangeleni ka vavanuna na vavasati va matiko ya vona eka mphilungano wo lwa na vukoloni, hikwalaho, va lava ku tiyisisa vutitivisi bya vona na ku koxanakambe ndzhuti wa vona.

Eka vona a ku ngo va ntsena vandla ra Xiafrika ro koxanakambe ndzhuti wa vanhu va Afrika. A ku nga ri ntsena xiphemu xa vandla ra glilobali hi vanhu va Afrika ro lwisana na ku onha ka vukoloni na vuhlonga. Eka vona a ku tlhela ku va xiphemu xa vumunhu hi ku anama byo vulanakambe mhaka ya leswaku vanhu hinkwavo va ringana, na leswaku ku hava na un'we wa hina loyi a velekiweke a ri hosi kumbe hlonga.

Swi nga vuriwa, loko ku kumiwa xiyimo xa Anta Diop eka mbango wa misava hinkwayo na ntirhisano na matiko ya le handle tanihi leswi ndza ha ku kombisaka, leswaku ku fanele ku ve na nkucetelo eka yena hi vandla ra Mpfuxeto wa Harlem eNew York. Lero hetelela ri kuceteriwilei na ku kuma nhlohletelo

² Cheik Anta Diop 2000. *Towards the African Renaissance: essays in culture and development, 1946-1960*. New Jersey: Red Sea Press.

ku suka eka vandla ra "nascent jazz" na "blues", leri nga pfuna ku tisa nhlamuselo leyi ya vutshila emahlweni na ku yi tlakusa.

Ku nga vuriwa ku ya emahlweni leswaku vandla na rona ri tlhele ri kuceteriwa hi "Nardal sisters", Paulette na Jeanne, eParis. Lava hi ntumbuluko va humaka eMartinique, vamakwavo va vekile masungulo ya leswi a swi vuriwa "Negritude", leswi endzhakunyana swi yisiweke emahlweni hi Aime Cesaire, Leopold Senghor na Leon Damas.

Hikwalaho, tanihi khonsepe, Mpfuxeto wa Afrika wu na matimu yo fuwa lawa ya ha faneleke ku lavisisiwa na ku avelana na vanhu va mikarhi leyi ya ha taka.

Exikarhi kawona, Mpfuxeto wa Afrika i xirilo kumbe xirhambo hi vanhu va Afrika xo tlakusa mavoko ya vona va hlayiwa tanihi vavanuna na vavasati lava nga pfumeleleku munhu un'wana ku kandziyela ndzhuti wa vona. Kambe ku tlula sweswo, i xiboho hi vanhu va Afrika xo herisa mitolovelole leyi eAfrika, hambiloko yi endzeriwile eka tikonkulu hi van'wana kumbe hi hina vinyi, leswi swi hi tlhelerisaka endzhaku. Hikwalaho, i xirhambo xo vumba ndlela ya nhluvukiso wa tikonkulu; ndlela leyi nga ta yisa eka ku humelela ka yena.

Ku sukela malembe ya va 1990's xirhambo xa Mpfuxeto wa Afrika xi tiyisisiwile hi Muchanselara wa hina na khale ka Phuresidente wa Riphabliki, Thabo Mbeki. Votala va pfumela leswaku mbulavulo wa yena wa 1996 wa Ndzi muAfrika, hi ntlangelo wo amukela Vumbiwa bya tiko, wu funghile ku pfuxetiwa ka khonsepe.

Akuri endzhaku ka mbulavulo walowo leswaku Mbeki u yile emahlweni a veka Afrika Dzonga eka xiyimo xa yona, na tikonkulu, tanihi munghenisaxiave wa nkoka eka timhaka ta misava hinkwayo.

Yin'wana ya minhluvuko leyi tumbulukeke, leyi kuceteriweke hi ku kongomisa hi ku tiveka na ku yisa emahlweni Mpfuxeto wa Afrika tanihi leswi yi ringanyetiweke hi Mbeki, yi katsa ku vumbiwa ka Nhlangoano wa Afrika, ehenhla ka swilo swintshwa swa Nhlangoano wa Vun'we bya Afrika, ku tumbuluxiwa ka palamende ya AU na ku tumbuluxiwa ka AU ya Vutirhisani Byintshwa bya Nhluvukiso wa Afrika (NEPAD).

Eka hina tanihi akhademiya, phurojeke yo tsakisa swinene leyi hlohleteriweke hi Mpfuxeto wa Afrika a ku ri nhlengeleto, nhlayiso na ku akhayivha man'wana ya Matsalwa ya Timbuktu. Ndzi tshikelela 'man'wana' hikuva , tanihileswi hi swi tivaka,

matsalwa man'wana ya werile emavokweni ya vapfulunganyi naswona ya herisiwile hi 2013.³

Ku hlayisiwa ka Matsalwa ya Timbuktu ku kombisile xiboho xa hina xo hlayisa ndzhaka ya hina. Lowu i ndzingeto lowu nga erivaleni wo kombisa leswaku swa hina i nhluvuko wa khale wa sayense na matsalwa, leswi nghaniseke xiave eka ntlakuso wa munhu ku fana na van'wana.

Xana hi tirhisisa ku yini nkombiso lowu eka xiyimo xa hina xa sweswi tanihi tiko?

Mpfluxeto wa Afrika namuntlha: Njhani naswona eka yini"

Eka ku kambela vuswikoti lebyi Mpfluxeto wa Afrika wu nga na byona eka tiko, na le ka tikonkulu, i swa nkoka ku xiyaxiya swiendleko swa nkoka eka khonsepe.

Xosungula, naswona tanihileswi swi kombisiweke ekusunguleni, Mpfluxeto wa Afrika wu vumbiwile hi malembe ya va 1940 na 50. Lowu a ku ri nkarhi lowu vandla ra ntshunxeko wa Afrika a ri sungula ku tiya, leri a ri rhangeriwile hi swichudeni swa vantshwa swa Afrika leswi a swi yisa emahlweni tidyondzo ta swona exivindzini xa vulawuri bya xikoloni.

³ Luke Harding. 2013. Timbuktu mayor: Mali rebels torched library of historic manuscripts. <https://www.theguardian.com/world/2013/jan/28/mali-timbuktu-library-ancient-manuscripts> [Accessed on 8 June 2019].)

Swichudeni leswi a swi chaya madiromu ya ntshunxeko xikan'we na vavanuna na vavasati va tiko ra vona, vatirhi, tiphisente na vantshwa, naswona endzhakunyana valweli va ntshunxeko eka tikonkulu hinkwaro.

Hikwalaho, Mpfuxeto wa Afrika a ku ri vandla ta tintlhari leri ri phameleke ku lwela ntshunxeko wa Afrika. Ri humelerile hikwalaho ka ku tsanyuka ka timasele na mimombo leyi a yi huma nyuku ya vatirhi lava a va endla pfilungano ehenhla ka mhaka ya leswaku mihandzu ya mitirho ya vona ayi tirhisiwa ku fumisa Yuropo, loko tiko ra vona ri tele vusweti na thyaka. Tanihileswi Phuresidente wa Ghana Kwame Nkrumah a xiyaxiyeke, Afrika ri na vusweti, kambe hi vurona ri fumile swinene"⁴

Episodi ya vumbirhi ya ku tivisiwa ka Mpfuxeto wa Afrika hi Mbeki a ku ri ehenhla ka vuyimelo bya ku va rin'wana ra matiko yo hetelela eka tikonkulu i.e. Afrika Dzonga, ku va ri ntshunxeka.

⁴ Kwame Nkrumah. 1961. *I speak of freedom: a statement of African ideology*. London: William Heinemann.

Eka mianakanyo ya Mbeki Mpfuxeto wa Afrika wu ta fanela ku tirhana na ku langutana na ntiyiso wa vukoloni. Tanihileswi khale ka Phuresidente Nkrumah a xiyaxiyeke hi ndlela yo vava: vuntshunxeko a byi yisanga eka ntshunxeko wo hetiseka wa tikonkulu. Na tanihileswi Walter Rodney a hlamuseleke, rifuwo ra tikonkulu ri pfunile ku fumisa Yuropo, loko Afrika hi roxe ri ri leri nga se hluvukaka.⁵⁶

Mianakanyo ya Mbeki, leyi yiseke eka ku tumbuluxiwa ka NEPAD, a ku ri nhlamulo ya nkandzingano wa bindzu exikarhi ka Afrika na misava hinkwayo, ngopfungopfu eN'walungu. Nkandzingano lowu wu hlamuseriwa hi ku va tikonkulu ri tekaxiave tanihi mutirhisani lontsongo eka mixaviselano hinkwayo leyi ri nghanaka eka yona.

Eka nkarhi wa ku ndlandlamuka ka tivholomu ta minkhuluko ya mali yo ka yi nga ri enawini, Mpfuxeto wa Afrika wu fanele wu vula leswaku tikonkulu ri fanele ri titiyisisa eka leswi vuriwaka vurhobani bya nanhlekeriwa hi 50 wa mabiliyoni ya tidolara hi

⁵ Kwame Nkrumah. 1987 [1965]. *Neo-Colonialism: the last stage of colonialism*. London: Panaf Books.

⁶ Walter Rodney. 1973. *How Europe underdeveloped Africa*. London: Bogle-L'Ouverture.

lembe, leswi kondleteraweke hi tindlela to hambanahambana to yiva switirhisiwa na ku siya vanhu va rona va ri swisiwana.⁷⁸

Mufambisi wa Nongonoko, leswi leswi swi hi byelaka swona hi leswaku Mpfuxeto wa Afrika tanihi nkhutazo eka maAfrika hinkwavo wa ha ri na nkoka namuntlha tanihi leswi a wu ri xiswona hi nkarhi wa malembe ya va 1920 , ku ya eka malembe ya va 1960 na 70, loko tikonkulu ri kumile ntshunxeko wa rona ku suka eka vulawuri bya xikoloni.

Nkhutazo wa ha ri na nkoka namuntlha tanihi leswi a wu ri xiswona hi malembe tanihileswi ma Afrika va tekeleke enhlokweni leswaku va tshama va ri swisiwana exikarhi ka rifumu ra vona. Tanihi loko va tekela sweswo enhlokweni, mi nge ndzi tiyisisa leswaku ku na tikonkulu leri nyikiweke switirhisiwa, kambe a ri koti ku endla mphikizano eka swivandla swa mavandla lawa ya ringanaka.

Lexi nga erivaleni laha hi leswaku khonsepe ya Mpfuxeto wa Afrika yi le ku tiyiseleni. Hi tsundzuxiwile ku yi anakanyanakambe.

Xana hi ta vonisa ku yini no yelanisa khonsepe eka nkarhi lowu

⁷ For an illustration on how the continent is suffering from illicit financial flows see *Track it! Stop it! Get it! Illicit Financial Flow – Report of the High Level Panel on Illicit Financial Flows from Africa*.

https://www.uneca.org/sites/default/files/PublicationFiles/iff_main_report_26feb_en.pdf [Accessed on 8 June 2019].

⁸ Mbeki, quoted above

Ku yisa Mpfuxeto wa Afrika emahlweni eka nkarhi wa ku humelela ka rixaka

A hi xikongomelo xa mina ku nghenelela eka xiyimo xa hina xa nkoka. Hambiswiritano, swi hlayisekile kuvula leswaku hi fanele hi pfumela hinkwerhu leswaku hi hundzile hi le ka nkarhi wo vava swinene. Ku nga landzeleriwi laha hi nga yima kona, leswi hinkwerhu hi nga ta pfumelelana na swona hi leswaku hi hambanyisiwile, naswona hi nkarhi lowu fanaka na hina hi hambanyisana hi hexe.

Ndhasundhasu wa hina wa le ndzeni a wu khumbhanga hina ntsena. Wu khumbhile ndlela leyi hi voniweke hi yona misava hinkwayo. Xiyimo xa hina eka tikonkulu, lexi, tanihi leswi ndzi kombiseke ekusunguleni, xi vavisiwile hi ndlela yo ka yi nga ri kahle.

Hikwalaho swa twala na ku va na nkoka, leswaku endzhaku ka nkarhi lowu wo vava rixaka ri fanele ri humelela no hola.

Hi fanele hi amukela leswaku a hi le ka xiyimo xa kahle. Swa laveka eka hina ku endla matshalatshala hi yima, hi susa tingana ta hina no tivisa ku vuya ka hina tanihi tiko.

Hi nga endlatano loko hiri na nhlohletelo lowu nga erivaleni wa xikongomelo. Eka mina, xikongomelo xexo xi fanele xi huma eka

leswi se hi nga swi aka. Xi katsa ku anakanyanakambe Mpfuxeto wa Afrika tanihi xikhutazo.

I ntsako eka mina ku amukela Dok Khoza namuntlha, ku twa ku suka eka yena leswi hina tanihi tiko, hi nga ta anakanyisa xiswona nakambe xikhutazo lexi xo hola, naswona xankoka, leswi hi nga ta tivisisa xiswona ku tlhelela ka hina eka misava leyi nga ya mphikizano swinene ku tlula nkarhi lowu hundzeke lowu hi heriseke xiyimo xa hina na ndhawu.

Kambe hi nga se rhamba Dok Khoza ku avelana vutlhari bya yena na hina, ndzi pfumeleleni ku kombisanyana hi ndzhawu leyi votala va hina eka vayingisi hi tirhaka eka yona- ku nga xiyenge xa dyondzo ya le henhla.

Hi lembe ra 2015 swichudeni swa tiko hinkwaro swi hlanganile ehenhla ka swirilo swimbirhi swa nyimpi: #RhodesMustFall na #FeesMustFall. Ku nga va leswaku votala va hina hi tshama hi avanyisiwile namuntlha hi mavonelo ya xiphiso hi swichudeni, na le henhla ka swikoxo swa vona.

Hambiswiritano, leswi hi nga ta ka hi nga swi landzuli i ntshikelelo lowu ku lwa ka swichudeni, na swikoxo swa swona, wu nga kona eka hina tanihi akhademiya. Hikwalaho, leswi a swi fambelanisiwa na Nkrumah, Samir Amin na Ngũgĩ wa Thiong’o, na xirhambo xa

vona xa tikonkulu ra Afrika ku va ri susiwa vukoloni hi ku hetiseka, swi kumile ku tiveka .⁹¹⁰

Xirhambo xa tiyunivhesiti leti susiweke vukoloni xi fikelerile amukelo wa rixaka. Hakunene, ku fana na khonsepe yin'wana na yin'wana ya swa tipolitiki na vutlhari, ku tshama ku ri na minjhekanjhekisano hi leswi swi vulaka swona hi ku susa vukoloni.

A ndzi na nkarhi wo valanga leswi hi vulaka swona hi ku susavukoloni, ntsena eka pulatifomo leyi. Lexi ndzi lavaka ku xi endla, hambiswiritano, i ku dirowa nhlanganiso exikarhi ka leswi hi swi vulaka ku susavukoloni eka tlhelo rin'we, na Mpfuxeto wa Afrika eka lerin'wana.

I xiviko xa mina leswaku tikhonsepe letimbirhi ta fambelana.

Eka tlhelo rin'wana, ku susavukoloni i vuxoperi bya vukoloni na xirhambo xo susa esentharini (ku kombela ku rivaleriwa eka Ngũgĩ) tiepisitimiloji ta le N'walungwini, kumbe leswi Chakrabarty a swi

⁹ See Samir Amin. 1990. *Delinking: towards a polycentric world*. London: ZED Books. In this book Amin argues that for the countries of the South to ever hope to be developed, they must 'delink' from dependence on the North and develop their economies in favour of domestic development. Amin's concept of delinking has inspired decolonial scholars. See Walter D. Mignolo. 2007. Delinking: the rhetoric of modernity, the logic of coloniality and the grammar of de-coloniality, *Cultural Studies*, 21(2):449-514.

¹⁰ For Ngugi's assertions on decolonisation see: Ngũgĩ wa Thiong'o. 1986. *Decolonising the mind: the politics of language in African literature*. Portsmouth: Heinemann Educational; Ngũgĩ wa Thiong'o. 1993. *Moving the centre: the struggle for cultural freedoms*. London: James Currey.

vulaka ku endla leswaku Yuropo yi va eka xifundza, na ku tumbuluxa ikholoji ya vutivi byo ringana¹¹

Eka tlhelo lerin'wana, Mpfuxeto wa Afrika wu tirha tanihi xikhutazo xa maAfrika xo vula swikoxo swa vona eka tisisiteme ta ikholoji ya misava na ku titiyisisa tanihi vatirhisani vo ringana eka ku endla vutivi, rifuwo na nhluvukiso wa vanhu hi ku angarhela.

Mufambisi wa Nongonoko, swa koteka leswaku hina tanihi xiyenge xa dyondzo ya le henhla, hi nga twananisa leswimbirhi eka ku hluvukisa xiyenge lexi ntshunxekeke eka mintlimbo ya vukoloni.

Xiyenge lexi nga tintshunxekeke ku suka eka mitlimbo leyi tanihi xitoloveto njhe xa episitimoloji, kambe xiendlatano ku humesa vutivi lebyi ngenhisaka xiave eka nhluvukiso wa tikonkulu ra Afrika. Sweswo, eka mina, hi leswi hi vulaka swona loko hi vulavula hi ku aka Yunivhesiti ya Afrika, ku nga ri ntsena Yunivhesiti eAfrika.

Ku aka Yunivhesiti ya Afrika leyi nga eku vumbeni ka vumundzuku swi vula leswaku hi fanele ku va na yunivhesiti leyi kumaka vutitivisi bya yona ku suka eka tikonkulu ra Afrika na ku phikelela ku nyika tinhlamulo; leti Nkrumah a ti vuleke “ku kuma tinhlamulo ta Afrika eka swiphiqo swa hina”.¹²

¹¹ Dipesh Chakrabarty. 2000. *Provincializing Europe: postcolonial thought and historical difference*. Princeton: Princeton University Press

¹² Kwame Nkrumah. 1961. *I speak of freedom: a statement of African ideology* London: William Heinemann

Tanihi tiyunivhesiti, na Yunivhesiti ya Afrika Dzonga hi ku kongomisa, hi tiyimiserile ku ngenisa xiave eka tshalatshala leri yaka emahlweni ro kuma tinhlamulo ta tikonkulu ra Afrika, leswaku ri ta vula swikoxo swa rona eka mphikizano wa misava hinkwayo.

Dok Khoza, Ndzi lava ku ku amukela nakambe hi ku yimela Huvo, Vufambisi, vatirhi na swichudeni swa yunivhesiti leyi. Hi langutele ku dyondza ku suka eka vutlhari bya wena.

Ndza khensa!

